

І. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

Анатолій Висоцький
(Київ)

УДК 811.161.2' 367.624

ПРОСТОРОВІ ТА ЧАСОВІ КОМПАРАТИВИ Й СУПЕРЛАТИВИ НА СЕМАНТИЧНОМУ ТА СИНТАКСИЧНОМУ ТЛІ ОЗНАЧАЛЬНИХ ПРИСЛІВНИКІВ

У статті з'ясовано специфіку просторової і часової семантики, вираженої прислівниковими компаративами і суперлативами, проаналізовано їхні типові формально-синтаксичні функції, обґрунтовано нехарактерність цих функцій для синтаксичної сфери означальних прислівників української літературної мови.

Ключові слова: прислівниковий компаратив, прислівниковий суперлатив, означальні прислівники, керований другорядний член речення, детермінантний другорядний член речення.

Просторові та часові означальні прислівники, подібно до якісно-означальних та прислівників міри й ступеня, мають співвідносні компаративи і суперлативи [3, с. 309], пор.: *близько і ближче, найближче; далеко і далі, дальше, розм., найдалі; високо і вище, найвище; низько і нижче, найнижче; глибоко і глибше, найглибше; мілко і мілкіше, наймілкіше; рано – раніше, найраніше; пізно – пізніше, найпізніше; давно – давніше, найдавніше.* У традиційному мовознавстві їх кваліфікували як форми вищого і найвищого ступенів порівняння прислівників [6, с. 435–436], що зумовлено усталеним трактуванням ступенів порівняння прислівників як словозмінної граматичної категорії означальних прислівників. Останнім часом українські мовознавці спростували словозмінний характер цієї категорії, бо він “не узгоджується з тим, що прислівник є незмінним морфологічним словом [5, с. 95; 3, с. 308–309]. Саме тому ступеньовані утворення ці дослідники вважають породженням словотвору, а не словозміни [5, с. 96; 1, с. 189].

Уведення до дефініції категорії способів порівняння форм вираження категорійного змісту дало підстави виокремити в самостійний тип ступеньованих утворень компаративи і суперлативи прислівників місця і часу, оскільки вони мають “власний інвентар диференційних ознак, які визначають його місце в загальній специфіці граматичного ладу мови” [5, с. 65]. У традиційній граматиці їх не протиставляли ні відповідним звичайним прислівникам, ні іншим групам означальних прислівників за семантикою та синтаксичним використанням.

Мета пропонованої статті проаналізувати просторові та часові компаративи й суперлативи на семантичному та синтаксичному тлі означальних прислівників, обґрунтувати їхню формально-синтаксичну окремішність та периферійність у цьому розряді прислівників української літературної мови.

Від звичайних означальних прислівників місця і часу вони відрізняються семантично, причому ця відмінність має модифікаційний характер, на яку вказують відповідні словотворчі засоби – переважно суфікси *-ш-* / *-иш-* та префікс *най-*. Дослідники констатують, що грамема вищого ступеня порівняння визначає кількісну характеристику динамічної або статичної ознаки через порівняння її з відповідними ознаками [3, с. 309]. Якщо звичайні просторові прислівники зі значенням місця вказують на параметри дистантної локалізації стану або дистантного руху чого-небудь щодо просторового орієнтира на вертикальній та горизонтальній осі, то їхні компаративи і суперлативи – на вищий і найвищий ступінь вияву такої локативної ознаки, пор.: *Вони сидять близько і Вони сидять ближче; Вони сидять найближче; Кулька злетіла високо і Кулька злетіла вище; Кулька злетіла найвище.* Саме тому деякі українські мовознавці називають їх ступеньованими прислівниками, чи компаративами і суперлативами з первинною просторовою (локативною) семантикою [4, с. 6]. Ця група прислівникових компаративів і суперлативів кількісно обмежена, що

зумовлено обмеженим складом їхніх вихідних просторових означальних прислівників. Вона так само неоднорідна у функціонально-синтаксичному плані, що спричинено, з одного боку, їхньою здатністю, успадкованою від просторових означальних прислівників, уходити до валентної рамки трьох груп дієслівних локативних предикатів – власне-локативних (*бути, перебувати, опинятися, розташовуватися*), процесуально-локативних, у межах яких виокремлено дві підгрупи, першу з яких представляють дієслова *сидіти, лежати, стояти, висіти*, а другу – дієслова *падати, опадати, звалюватися, капати, текти, хилитися* й ін., та акціонально-локативних (*везти, відвезти, звезти, завезти, навезти, повезти* й под.) [2, с. 104–109]. З іншого боку, вони поєднуються, подібно до обставинних просторових прислівників, з цілим предикативним ядром підрядним детермінантним зв'язком, що буває в реченнях з нелокативними предикатами. Залежно від цих двох семантико-синтаксичних позицій ступеньовані означальні прислівники з первинним просторовим значенням виконують відповідно формально-синтаксичну функцію придієслівного керованого другорядного члена речення, що вказує на вищій і найвищій ступінь вияву локативної ознаки, та функцію детермінантного другорядного члена речення.

Позицію придієслівного керованого другорядного члена речення І.Р. Вихованець кваліфікував як позицію, опосередковано зумовлену семантико-синтаксичною валентністю локативних предикатів [2, с. 79]. Експлікований компаративними прислівниками з первинним значенням місця щодо просторового орієнтира на горизонтальній та вертикальній осі, цей другорядний член речення вказує на параметри дистантної локалізації суб'єкта локативного стану щодо об'єкта порівняння такого ж стану на якійсь із двох зазначених осей, пор.: *Діти сиділи вище за (від) батьків* і *Діти сиділи вище, ніж батьки*; *Гості стояли ближче за (від) господарів* і *Гості стояли ближче, ніж господарі*; *Листя падало далі за яблука (від яблук)* і *Листя падало далі, ніж яблука*. Проте в багатьох контекстах позиція об'єкта порівняння зі значенням локативного стану є семантично надлишковою, цей контекст самодостатній без неї, тому вона зазнає редукції, особливо коли актуалізована якась інша обставинна ознака, пор.: *У кінотеатрі діти сиділи вище*; *Цього разу під час зустрічі гості стояли ближче*; *Від вітру листя падало далі*. Унаслідок редукції об'єкта локативного стану-порівняння нейтралізується й порівняльне значення, а самі прислівникові компаративи стають виразниками локативної семантики [5, с. 51], пор.: *Діти сиділи вище*; *Гості стояли ближче*; *Листя падало далі*.

Суперлативні прислівники з первинним значенням місця, ужиті в позиції придієслівного керованого другорядного члена речення, визначають параметри дистантної локалізації суб'єкта локативного стану чи його дистантного руху серед інших об'єктів такого ж стану на вертикальній чи горизонтальній осі, а саме “крайню межу локалізації стану щодо просторового орієнтира” [4, с. 7–8], пор.: *Діти сиділи найвище з-поміж усіх глядачів*; *Гості стояли найближче з-поміж усіх присутніх*; *Пакети лежали найглибше серед усіх речей*; *Дівчата опинилися найдалі з усіх мандрівників*. Залежний від прислівникового суперлатива об'єктний компонент виражає значення об'єкта виокремлення локативного стану, який ще послідовніше, ніж об'єкт порівняння, зазнає в самодостатніх контекстах редукції, що спричиняє нівеляцію порівняльно-виокремлювального значення конструкції, і перетворюється на виразника лише локативної семантики, пор.: *Діти сиділи найвище*; *Гості стояли найближче*; *Пакети лежали найглибше*; *Дівчата опинилися найдалі*.

Керований другорядний член речення, залежний від акціонально-локативних дієслів, вказує на локативні параметри дистантного руху суб'єкта або дистантного переміщення об'єкта щодо просторового орієнтира на вертикальній та горизонтальній осі порівняно з об'єктом порівняння або з об'єктом виокремлення. Якщо він виражений прислівниковим компартивом з первинним значенням місця на зазначених осях, то локативні параметри дистантного руху суб'єкта визначають щодо об'єкта порівняння руху-локативності, пор.: *Жайворонок злітає вище за синицю (від синиці)* і *Жайворонок злітає вище, ніж синиця*; *Вантажники відсунули шафу далі за стіл (від стола)* і *Вантажники відсунули шафу далі*,

ніж стіл. Коли ж він експлікований суперлативом з первинним значенням місця на цих осях, то локативні параметри дистантного руху суб'єкта руху або об'єкта переміщення установлюють щодо об'єкта виокремлення із семантикою руху (переміщення)-локативності, пор.: *Жайворонок злітає найвище з-поміж інших птахів; Вантажники відсунули шафу найдалі з-поміж інших речей.* Характерно, що у двоскладних реченнях з акціонально-локативними дієсловами обидві об'єктні позиції – прикомпаративна і присуперлативна в контекстах, що не передбачають порівняння, зредуковані, пор.: *Жайворонок злітає вище; Вантажники відсунули шафу далі; Жайворонок злітає найвище; Вантажники відсунули шафу найдалі.*

У прикомпаративній об'єктній позиції може вживатися також ціла предикативна частина, яку поєднує з головною частиною складнопідрядного речення порівняльний сполучник *ніж / аніж*, зрідка – розмовний *чим*, напр.: *...по білих аркушах часом можна пройти далі, ніж проїхати по найкращій дорозі на коневі* (Ю. Мушкетик). Вона так само, як і однослівний об'єктний компонент зі значеннями локативного стану-порівняння чи руху-локативності-порівняння, може бути редукованою, пор.: *по білих аркушах часом можна пройти далі.*

Найпоширенішими в українській мові є прості неускладнені та ускладнені речення зі зредукованою прикомпаративною і присуперлативною об'єктною позицією, у яких локативне значення компаративів і суперлативів передане поза порівнянням, напр.: *В холодну ніч самотній мандрівець в глухім бору знайшов старе кострище: ..стриміло скільки цілих ще дровець, були сирі ті, що лежали вище* (Леся Українка); *Я підходжу ближче й заглядаю* (В. Винниченко); *...молодий лейтенант став на якийсь широкий карниз і швидко пішов босими ногами все вище й вище...* (О. Гончар); *Літаки спустилися нижче...* (Д. Ткач).

До поширених належать і складнопідрядні речення з підрядною порівняльною частиною, поєднаною з головною за допомогою порівняльного сполучника *ніж / аніж*, та прості речення з порівняльним зворотом, приєднаним тим самим сполучником. У них, навпаки, локативні значення компаративів і суперлативів витлумачені через порівняння, напр.: *Сьогодні Україна від НАТО далі, ніж вона була півроку і рік тому* (А. Гриценко); *...Київ на шляху євроінтеграції просунувся ...далі, ніж Тбілісі* (Україна молода, 26.02.20013)

Третій тип синтаксичних одиниць, у яких уживають просторові компаративи, становлять складнопідрядні речення відповідності, предикативні частини яких поєднані парними сполучниками *що... то, чим... тим, чим... то, що... тим*. У них прислівникові компаративи виступають або в обох частинах, або в одній із них і вказують на односпрямований чи різноспрямований пропорційний вияв локативної ознаки. Їх вважають спеціалізованими синтаксичними одиницями використання таких прислівникових компаративів і замінити їх вихідними просторовими означальними прислівниками тут неможливо, пор.: *Що ближче підходять хлопці до школи, то гурт їх більшає* (В. Самчук); *Що вище підіймалися, то видніше ставало навкруги* (О. Гончар); *Чим далі йшли, тим дошкульніше припікало сонце* (Б. Лепкий); *...що далі розташоване похідне слово від верхинного члена гнізда, то нижчою є його словотвірна потужність* (З. Валух). В українському фольклорі широко зафіксовані прислів'я та приказки, у структурі яких самого акціонально-локативного дієслова немає, але збережено зумовлений його семантикою прислівниковий компаративний компонент і локативний компонент зі значенням кінцевого пункту руху, пор.: *Чим даліше в ліс, то більше дров* (Укр. прислів'я) ← *Чим далі ідеш у ліс, то...; Що далі в ліс, то більше дров* (Укр. прислів'я).

Формально-синтаксична функція детермінантного другорядного члена прислівникових компаративів і суперлативів з первинною просторовою семантикою (*ближче, найближче, далі, даліше, розм. найдалі, вище, найвище, нижче, найнижче, глибше, найглибше, мілкіше, наймілкіше*) є наслідком згортання власне-локативного предиката зі значенням місця локалізації кого-, чого-небудь (*бути, перебувати, опинятися розташовуватися*), ужитого в другій предикативній частині складного речення, внаслідок

чого залежний від нього компаративний локативний компонент потрапляє в придієслівну позицію першої предикативної частини, з якою не має валентного зв'язку, пор.: *Коріння росте мілкіше ← Коріння росте + Коріння є мілкіше; Діти живуть далі ← Діти живуть + Діти є далі; Жінки працюють ближче ← Жінки працюють + Жінки перебувають ближче. Якщо коло локативних дієслів, у валентну рамку яких уходить прислівниковий компаратив і суперлатив з первинним локативним значенням обмежене, то коло нелокативних дієслів не має обмежень: із будь-яким із них може бути ужитий такий ступеньований прислівник. Це дає підстави стверджувати, що в позиції детермінантного другорядного члена прислівникові просторові компаративи і суперлативи більш поширені, ніж у позиції придієслівного керованого другорядного члена речення, напр.: *Зібрав трохи матеріалу, ближче познайомився з природою й життям гуцулів* (М. Коцюбинський); *А вище... жили (стрункі, смагляві) амазонки* (Л. Костенко); *Червоними загравами запалали ліси, а нижче жеврїли, тлїли кущі ялівнику* (С. Чорнобривець); – *Доля зробила мене вашим довжником [боржником], котрий полюбив вас чи не щиріше й глибше, ще як раніше* (М. Коцюбинський).*

Для прислівникових компаративів і суперлативів із первинним часовим значенням так само, як і для співвідносних означальних часових прислівників, первинною, або власною, є лише функція детермінантного другорядного члена в неелементарному двоскладному та односкладному реченні, оскільки часова ознака дії або стану, яку вони передають у порівняльному плані, не входить у валентну рамку жодних семантичних типів дієслівних предикатів. Ступеньованих часових прислівників зовсім мало, тому що й самих вихідних неступеньованих прислівників обмежена кількість, до того ж не з усіма ними корелюють компаративи та суперлативи, пор.: *рано – раніше (раніш), найраніше, пізно – пізніше (пізніш), найпізніше; давно – давніше (давніш), найдавніше, але тільки недавно, непізно, нерано.*

Часові прислівникові компаративи *раніше пізніше давніше*, порівняно з вихідними часовими означальними прислівниками, указують на вищий ступінь вияву часової ознаки дії або стану, який можна установити на основі порівняння її з часовою ознакою іншої дії, яку виконує певний суб'єкт дії, чи іншого стану, у якому перебуває якийсь суб'єкт стану, тобто у зв'язку з об'єктом дії-порівняння або об'єктом стану-порівняння, а також на основі порівняння часових ознак дій і станів ситуацій, що протиставляються за темпоральною, просторовою чи якоюсь іншою розрізнявальною характеристикою. Саме тому названі часові прислівникові компаративи вживаються насамперед у простих неелементарних реченнях, у яких позиція об'єкта порівняння виражена іменником (займенниковим іменником) у формі родового відмінка з прийменниками *за, від(од)* чи сполучником *ніж / аніж*, зрідка – *чим* (=ніж) (напр.: *Уставала Мелася раніш од усіх і лягала од усіх пізніш* (Марко Вовчок) або ускладнена часовим, просторовим чи атрибутивним значенням (напр.: *...надходження ранніх овочів на ринок України цього року в усіх областях розпочнеться... пізніше, ніж торік* (Україна молода, 21.04.2006); *До Києва гості приїдуть раніше, ніж до Полтави; Лист-запит отримали давніше, ніж лист-попередження. Нерідко таку об'єктну позицію заповнює підрядна порівняльна частина, приєднана до головної порівняльним сполучником *ніж / аніж*, напр.: *Запорозжці використовували в походах проти Туреччини підводні човни набагато раніше, ніж це було в Західній Європі* (О. Апанович). Якщо ж часову ознаку дій та станів у вищому її вияві потрібно презентувати без порівняння з часовою ознакою інших дій та станів, то позицію об'єкта дії- чи стану-порівняння редукують, напр.: *Раніше почало вставати сонце, щиріше доглядати землю* (М. Коцюбинський); *Восени раніше смеркає, пізніше світає*;*

Подібно до інших компаративних означальних прислівників, часові прислівникові компаративи так само використовують у складнопідрядних реченнях відповідності, причому деякі з них мають свою усталену пару, зокрема компаративу *раніше*, ужитому в першій предикативній частині, відповідає здебільшого *краще*, *ліпше*, *швидше* в другій предикативній частині, відповідно компаративу *пізніше* – *гірше*, пор.: *Що раніше встаю, то краще себе*

почую; *Що раніше* виїдемо, то *швидше* прибудемо; *Що пізніше* повідомлять, то *гірше* буде пасажиром.

Що ж до часових прислівникових суперлативів *найраніше*, *найпізніше*, *найдавніше*, то їх уживають у детермінантній позиції неелементарного простого речення обмеженіше, ніж прислівникові компаративи *раніше*, *пізніше*, *давніше*, і до того ж тоді, коли потрібно вказати на найвищий ступінь вияву часової ознаки безвідносно до будь-чого, тобто в реченнях із зредукованою позицією об'єкта виокремлення, пор: *Батьки будили дочку найраніше*; *Кияни прибули найпізніше*; *Він знає цю родину найдавніше*.

Отже, на тлі типової формально-синтаксичної позиції прислівного некерованого другорядного члена речення означальних прислівників і співвідносних із ними компаративів та суперлативів, визначеної за типовою формально-синтаксичною функцією їхньої ядерної групи якісно-означальних прислівників, функції керованого другорядного члена речення ступеньованих просторових означальних прислівників та детермінантного другорядного члена таких же просторових і часових означальних прислівників постають як формально-синтаксичні функції відповідно локативних іменників, уживаних із локативними предикатами, та обставинних прислівників, що формують ядро прислівника як частиномовного класу слів. Саме ці функції дають підстави вважати ступеньовані просторові та часові прислівники найпериферійнішою ланкою у складі компаративних і суперлативних означальних прислівників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
4. Городенська К.Г. Синтаксичні позиції ступеньованих прислівників з первинною локативною семантикою / К.Г. Городенська // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: зб. наук. праць [відп. ред. М.Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – Вип. 2. – С. 6–11.
5. Костусяк Н.М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук : 10.02.01 / Костусяк Наталія Миколаївна. – К., 1998. – 227 с.
6. Сучасна українська літературна мова. Морфологія : [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.

Высоцкий А. Пространственные и временные компаративы и суперлативы на семантическом и синтаксическом фоне определительных наречий.

В статье определена специфика пространственной и временной семантики, выраженной наречными компаративами и суперлативами, проанализированы их типичные формально-синтаксические функции, обоснована несвойственность этих функций синтаксической сфере определительных наречий украинского литературного языка.

Ключевые слова: наречный компаратив, наречный суперлатив, определительные наречия, управляемый второстепенный член предложения, детерминантный второстепенный член предложения.

Vysots'ky A. Space and Time Comparatives Superlatives on Semantic and Syntactic Background of Attributive Adverbs.

The article clarified the specific of locative and temporal semantics expressed by adverbial comparatives and superlatives, their typical formal-syntactic features are analyzed, not peculiarity of these functions for syntactic sphere of attributive adverbs in Ukrainian language is proved.

Key words: adverbial comparative, adverbial superlative, attributive adverbs, uncontrolled secondary member of the sentence, determinant of the sentence.

УДК 811.161.2'367.332

ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ПРОСТОГО ГОЛОВНОГО КОМПОНЕНТА БЕЗОСОБОВОГО РЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті обґрунтовано мовну кваліфікацію безособового речення в співвідношенні власне семантичного, семантико-синтаксичного, формально-граматичного та комунікативного рівнів структури речення, а також виявлено формально-граматичні параметри головного компонента безособового речення одноелементної будови в українській мові.

Ключові слова: односкладне речення, безособове речення, головний компонент односкладного речення, одноелементний головний компонент.

Формально-граматичний напрям у синтаксисі зорієнтований на вивчення «набору парадигм – моделей, зумовлених наявними в кожній мові морфологічними формами в їхніх найоптимальніших виявах і варіантах» [12, с. 30]. Основним об'єктом формально-граматичних студій у слов'янському мовознавстві стало речення, опис формальної організації якого являє собою вчення про формально-синтаксичний ярус, що співвідноситься «з відповідним формальним реченнєвим зразком, реченнєвою моделлю – формально-синтаксичною структурою, структурною схемою» [2, с. 54].

Формально-синтаксичну структуру безособового речення вивчали Є. Галкіна-Федорук [4], В. Георгієва [7], Г. Чирва [16], П. Дудик [9], Е. Алсуф'єва [1], Т. Шабаліна [17], Ю. Долін [8], Т. Рамза [14], Е. Проворотова [13], Н. Курмакаєва [11] тощо. В епіцентрі аналізу були головний та поширювальні компоненти безособової конструкції, проте з розвитком категорійного, функційного, дериваційного синтаксису виникла потреба переглянути та уточнити формальну параметризацію категорії безособовості. **Метою** нашої статті є конкретизувати набір морфологічних засобів експлікації простого головного компонента (ГК) безособового речення (БР) у зв'язку із транспонуванням предикативних прислівників та предикативних форм на *-но*, *-то* у типові дієслівні синтаксичні позиції.

Односкладне безособове речення маркує дію чи стан, незалежні від витворювача дії та носія стану. Відповідно його головний компонент репрезентує словоформа, «релевантною ознакою якої є неможливість корелятивного зв'язку з називним відмінком, що й відтворює феномен БР – закритість позиції підмета як показник інволютивного процесу або стану» [11, с. 9]. ГК БР в українській мові може мати просту, складну та складену форми.

Простий ГК БР має одноелементну експлікацію. Такий компонент спроможний автономно, однослівно, реалізувати граматичну та предметну власну кваліфікацію. Частиномовний інвентар ГК БР в українському мовознавстві окреслювали залежно від парадигми, а ракурсі якої було здійснене дослідження. Потенційними виразниками безособовості на синтаксичному рівні зазвичай визнають:

- 1) власне безособові дієслова;
- 2) особові дієслова в безособовому значенні;
- 3) незмінні предикативні форми на *-но*, *-то*;
- 4) предикативні прислівники;
- 5) предикативи;
- 6) предикативне слово *нема* [19, с. 121-126].

Найуживанішим різновидом безособової конструкції вважають такий, ГК якого репрезентований власне безособовим дієсловом («одноособовим», «моноособовим» [3, с. 268]): *Ще й не розвиднялося, коли ми під'їхали до артільської стайні* (В. Шкляр); *Надворі вже й вечоріє* (М. Матіос); *Світало і хмарилось, вітер летів виднокругом* (М. Матіос); *Оце й поталанило тобі у цій справі* (М. Матіос); *Так смеркало і того разу* (М. Матіос). Форма вживання таких дієслів збігається з формою третьої особи однини, тобто «тією особою